

Medzi látkou a témou

STANISLAV RAKÚS, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

V publikácii *Poetika prozaického textu*, orientovanej na otázky látky, témy, problému a tvaru (Rakús, 1995), konštatujeme, že sujetové, špeciálne prozaické dielo je síce ontologicky samým sebou, no okrem toho je aj tým, čo poukazuje na svet mimo seba, na skutočnosť, ktorá – hoci v diele neprítomná či „fiktívna“ – patrí do autorskej i čitateľskej empirickej sféry tak, že bez nej by nemohlo dôjsť ku komunikácii, k porozumeniu toho, o čom autor hovorí. Túto vonkajšiu skutočnosť – nielen životnú, ale aj arteficiálnu, umeleckú, a teda i literárnu – nazývame látkou. Vnútorňú literárnu skutočnosť konkrétneho prozaického diela nazývame témou. S výnimkou doslovnej citácie prototextu niet v nej nijakej látky, no jednako sa, ako sme už naznačili, bez látky, konkrétne bez látkovej intencie nezaobíde. Čitateľ si látku rekonštruuje z témy a porovnáva ju s vlastnou skúsenosťou, autor postupuje pri tvorbe diela opačným smerom. V týchto protichodných produkčných a recepcných pohyboch sa látka stáva komparatívnym zázemím tematickej fikcie. Termín fikcia je v danom vyjadrení znakom zásadnej diferencie, nie signálom toho, čo nejestvuje, preto ho v istých kontextoch synonymizujeme so slovom skutočnosť.

Vzťahy medzi látkou a témou určuje na komunikačnej úrovni okrem iného fenomén videnia, ktorý Jorge Luis Borges v poviedke *There are more things* spája prostredníctvom svojho rozprávača s faktorom pochopenia:

„Aby človek nejaký predmet videl, musí ho pochopiť. Kreslo predpokladá ľudské telo, jeho zhyby a časti, nožnice zasa činnosť, strihanie. Čo povedať o lampe alebo o povoze? Dívoch nemôže vnímať misionárovu bibliu, cestujúci nevidí laná rovnako ako lodná posádka. Keby sme skutočne uvideli vesmír, hádam by sme ho aj pochopili.“ (1980).

Hoci v úryvku nejde o korelácie predtextovej a textovej skutočnosti, dá sa v ňom vybadať analógia s látkovou intenciou témy v tom, že videnie si tu aj tam vyžaduje zmysel pre presah, kontext, dotváranie i identifikáciu funkcií, ktorá sa opiera o skúsenosť a pripravenosť. Neprítomnosť skúsenostnej látkovej intencie v téme môže prinášať zvláštne účinky, i efekt hrôzy, ktorý modeluje Borges v inej časti svojej poviedky:

„Zrazu zazriem čosi podobné dlhému, veľmi vysokému operačnému stolu v tvare písmena U s kruhovitými priehlbínami na rohoch. Pomyslel som si, že by to mohla byť postel obyvateľa, ktorého obľudná stavba tela sa takto nepriamo javila ako tieň nejakého zvera...“

Pozorovaný predmet má v tejto časti textu celkom iný charakter ako objekty v prvom úryvku. Kým tam kreslo, nožnice, biblia, lampa, povoz a lodné laná zodpovedali ľudskej empirii, pričom úroveň ich videnia a pochopenia limitovalo odlišné poznanie a skúsenosť eventuálneho príjemcu, konkrétne dívocha, cestujúceho a námorníka, v druhom úryvku sa konfrontujeme s cudzorodým predmetom, ktorý pozorujúci subjekt dotvára podľa logiky látkovej empirie, uplatnenej v prvom úryvku, do podoby vyvolávajúcej predstavu monštruóznej bytosti.

Zjednocujúcim činiteľom oboch úryvkov je teda prvok dotvárania, to, čo sa spája v prvom texte so slovom „predpokladať“, ktoré má významovo blízko k slovu „očakávať“.

Ak pre naše potreby odhliadneme od prísnej významovej štruktúry Borgesovho textu a využijeme inštruktivnosť citovaných úryvkov na výklad vymedzeného problému, potom treba povedať, že prvý z nich predstavuje to, čo by sme v zásade mohli nazvať hodnover-

nosťou, druhý osobitosťou. V prvom prípade ide o akceptovanie látky, o systém, ktorý sa nezakladá na tvorbe novej skutočnosti, ale na videní a pochopení toho, čo existuje. V druhom prípade sa dostávame do kontaktu s novou skutočnosťou, ktorá nemá paralelu v látkovom zázemí. S čiastkovým i kompletnejším, ba až absolutizujúcim uplatňovaním tohto princípu sa stretávame v populárnej literatúre, ktorá v mene účinku neberie ohľad na limity a logiku látkovej skutočnosti (napr. jednosmerný, výlučný typ hororu).

Ambíciou umeleckej literatúry je spájať osobitosť s hodnovernosťou, autenticitou, lebo bez nej by pre dotvárajúci, múzický typ čitateľa nebola osobitosť dostatočne účinná. Modelujúce procesy sa v týchto prípadoch často orientujú na to, čo v prvom, takpovediac metodologickom úryvku z Borgesovej poviedky predstavuje modus pohľadu späťého s nedostatočným chápaním a obmedzením. Videnie ako invariantný a východiskový znak umeleckého prístupu k látkovej skutočnosti môže saturovať účinnosť ako väzbu osobitosti a hodnovernosti okrem iného tým, že autorská naračná optika ustúpi užšiemu, nedokonalejšiemu personálnemu záberu. Všimnime si z tohto hľadiska postup priameho rozprávača (naratívna terminológia podľa Krausovej, 1984) v Márquezovej románovej novele *Kronika vopred ohlásenej smrti*:

„Uchovával som si veľmi zmätenú spomienku na tú svadbu... Pri pátraní pre túto kroniku sa mi znova vybavili v myslí mnohé okrajové zážitky a medzi nimi aj pôvabná spomienka na sestry Bayarda San Romána, ktorých zamatové šaty s veľkými motýľími krídlami, prichytenými zlatými ihlicami na chrbte, upútali viac pozornosti ako chochol z peria a náprsenka s vojnovými medailami ich otca. Mnohí vedeli, akú som urobil hlúposť, keď ohúrený pitím navrhol som manželstvo Mercedes Barchovej, ktorá vtedy ledva skončila ľudovú školu – úprimne mi to sama pripomenula, keď sme sa brali o štrnásť rokov neskôr. Najsilnejšou spomienkou, ktorú som si navždy zachoval z tej neradostnej nedele, bol pohľad na starého Poncia Vicaria, sediaceho osamote na stoličke prostred dvora. Usadili ho ta v nádeji, že je to možno najčestnejšie miesto a zatiaľ hostia doňho vrážali, mýlili si ho s niekým iným, presádzali ho, aby neprekážal a on len krútil tou zasneženou hlavou na všetky strany s roztržitým výrazom slepca, čo len nedávno stratil zrak, odpovedal na otázky, ktoré mu nepatrili a opätovoľ letmé pozdravy, hoci ho nikto nezdravil, šťastný vo svojom kruhu zabudnutia v naškrobenej kartúnovej košeli a s palicou zo železného dreva guajak, ktorú mu kúpili práve na túto príležitosť“ (1984).

Fragment sa začína motívom zmätenej spomienky rozprávača, nivelizovaného na úroveň iných postáv, a tým prístupného nielen ľudským slabostiam (urobiť hlúposť, ohúrenie pitím), ale aj selekcii, ktorá umožňuje postaviť do centra rozprávania „okrajové zážitky“. Nie je náhodné, že k motívu spomienky sa viažu okrem zmätenosti také atribúty účinku, akými sú pôvab a sila (pôvabná spomienka, najsilnejšia spomienka). Do tejto línie zapadá i vyjadrenie o upútaní pozornosti. Znakom hodnovernosti je na druhej strane sama genologická podstata kronikárskeho žánru, no predovšetkým to, z čoho – zdanlivo paradoxne – vyplýva aj účinnosť, totiž naratívna technika založená na priamom rozprávaní. Ona je motiváciou osobitosti, ktorú by sme v Márquezovom prípade mohli označiť ako magickosť, a zároveň aj plnoprávnym prejavom látkovej intencie témy.

Uprednostnenie zužujúcej personálnej optiky (v centrálnej subjektivej, naratívnej, alebo v čiastkovej, sujetovej pozícii) pred autorským systémom rozprávania, koincidenčné

s oným borgesovským nedostatočným videním a chápaním, utvára možnosť dospieť k lyrickým, dramatickým, penetrantným a iným účinkom. Dá sa tak cez zvýraznené privátny typ nazerania dobre uchopiť napríklad publicisticky opotrebovaná látka spoločenského charakteru aj s jej signifikantnými črtami. Personálny záber nepredstavuje však, a to ani vo svojich, povedzme, asociálnych alebo detských konkretizáciách nazerania najvyšší stupeň ohraničenia. Literatúra pracuje v mene účinku a prieniku aj so živým nepersonálnym subjektom, v ktorom sa zúžené videnie, umožňujúce objaviť to, čo zakrývajú civilizačné nánosy, stáva ešte výraznejším. V nijakom z týchto prípadov však nedochádza k narušeniu sledovanej súvzťažnosti medzi videním a pochopením, lebo v komunikačnom procese ju završuje partnerský typ vyspelého čitateľa, ktorý v netextovom recepčnom priestore pretvára zámerné obmedzenia naračnej optiky do finálneho stupňa „chápania“.

Tým, že čitateľ, práve tak ako autor, patrí do látkovej skutočnosti, pristupuje ku konkrétnemu, aktuálnemu dielu vybavený popri múzickej schopnosti vnímať umenie ako umenie aj arteficiálnou literárnou prípravou a skúsenosťou. Látková intencia témy je preňho prítomná v rozličných indiciách čítaného diela, napríklad už v jeho dobre viditeľnej, nápadnej druhovej, naddruhovej alebo žánrovej genologickej inštrukcii. Inú podobu látkovej intencie potom očakáva čitateľ v lyrike, inú v epike alebo v dramatickom texte, inú v poézii, v próze, v románe alebo v novele. Látková intencia témy závisí od toho, či má dielo mimetickú, alebo deformačnú dikciu, od jeho organizačného systému a štruktúry i od ďalších činiteľov. Arteficiálnosť látky a komunikačný charakter textu nútia autora či už intuitívne, alebo programovo diagnostikovať látku aj z predpokladanej čitateľskej pozície, literárnej situácie a tradície. Treba si pritom uvedomiť, že jedným z najvýznamnejších látkových objektov je ľudské vnútro. Môže o ňom platiť to, čo povedali René Wellek a Austin Warren na okraj Poeovej prózy: „Poeovy strašidelné hrady nejsou v Německu či ve Virginii, nýbrž v duši“ (1996).

Látková intencia témy je neustálou korešpondenciou medzi látkovou a tematickou situáciou. Jej existencia, primeranosť a funkčnosť majú vplyv na kvalitu literárneho diela.

LITERATÚRA:

- BORGES, J. L.: There are more things. In: Kniha z piesku. Bratislava, Tatran 1980.
KRAUSOVÁ, N.: Význam tvaru – tvar významu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.
MÁRQUEZ, G. G.: Kronika vopred ohlásenej smrti. Bratislava, Smena, Lidové nakladatelství, Mladá fronta, Naše vojsko 1984.
RAKÚS, S.: Poetika prozaického textu. Látka, téma, problém, tvar. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1995.
WELLEK, R. / WARREN, A.: Teorie literatury. Olomouc, Votobia 1996.

SUMMARY

The author characterizes subject matter as an external and empirical (i. e. pertaining to life) but also as artificial, artistic and thus literary reality. This reality is ontologically different from the theme which fills up the space of a particular fictional work. On the basis of subject matter intention of the theme he traces relationships between uniqueness and plausibility without which the adequately effective completing for a musical type of perceptor this uniqueness of the text would not be effective enough. Subject matter intention of the theme is then present for him also in various genological and poetological indications of the read text. A correspondence between the subject matter and thematic situation, its adequacy and functionality influences the quality of literary work.